

ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІНІҢ ҚҰНДЫ ЕСКЕРТКІШІ

Ф.ғ.к., доцент Н.Қ. МӨТБЕК*

ТҮЙІНДЕМЕ:

X-XII ғасырлардағы ислам дәуіріндегі әдебиет, әсіресе түріктік сопылық поэзияның негізін салушы Қожа Ахмет Ясауи мен оның шәкірттерінің бірі – Сүлеймен Бақырғани шығармашылығы еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жүйелі зерттеле бастады. Сүлеймен Бақырғани өз заманында Хакім Ата деген атпен мәшһүр болған. Сүлеймен Бақырғани жайлы ғұмырнамалық деректер «Хакім Ата кітабы» аталатын құнды мәдени мұрада баяндалады.

«Хакім ата кітабының» 1878 жылғы басылымының фотокөшірмесі ҚР ҒА Орталық кітапханасында сақталған. «Хакім ата кітабы» Қазан қаласындағы Университет баспаханасында 1878 жылы жарық көрген. Бастырған – Фатхулла Хамидуллаұғлы Амашев деген кісі. Көлемі 20 беттік прозалық шығарманың басты кейіпкері – ғұлама ақын, XII ғасырда өмір сүрген Сүлеймен Бақырғани.

Әдеби құнды ескерткіштің зерттеушілеріне тоқталар болсақ, К.Г.Залеман 1898 жылы Санкт-Петербург қаласында Императорлық ҒА Хабаршысында «Легенда о Хаким Ата» деген зерттеуін жариялайды. Түрік ғалымы Мехмет Фуат Көпрүлү «Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы» (баспаға дайындаған Кенан Коч, Шымкент, 1999) деген еңбегінің «Қожа Ахмет Ясауидің халифалары мен тариқаты» деген IV бөлімінде алғашқы халифаларының бірі Сүлеймен Хакім Ата жайлы аңыздарды жазады.

«Хакім Ата кітабындағы» аңыздар хикаят атауымен беріледі. 1917 жылға дейін жарияланған, діни сюжеттерге құрылып, басты кейіпкерлері елден ерек жан, әулие ретінде бейнеленген шығармалар хикаят деп аталғаны белгілі. Хикаят жанры шығыс әдебиетінде кең тараған. «Хакім Ата кітабының» мазмұндық құрылымы «Қорқыт Ата кітабы» (IX-X ғасырлар), «Құтты білік» (XI ғ.), «Диуани Хикмет» т.б. орта ғасырдағы әдеби ескерткіштермен үндеседі. Шығарманың тілі Ясауи мен Бақырғани хикметтерінің тілінен алшақ емес. Хикаятта Хакім Атаның «Қызыр Ілияс атам бар» деген шығармасы мен баласы Хұбби қожаның жазып қалдырған хикметі сияқты өлең үлгілері араласып келіп отырады.

«Хакім Ата кітабының» Қазан қаласындағы университет баспаханасында 1878 жылы жарық көрген нұсқасының мазмұнымен толық таныса отырып, бұл кітаптың ел аузында айтылған аңыз-әңгімелердің шығарушы тарапынан жинақталып, жарық көргендігіне көз жеткіземіз. Зерттеушілер «Хакім Ата кітабының» авторы Сүлеймен Бақырғани деп есептегенімен, хикаяттардың мазмұнында Хакім Ата қайтыс болғаннан кейін қабірінің қырық жыл бойы су астында жатуы, әулиенің аянымен басына ғимарат тұрғызылып, «күні бүгінге дейін» (кітап жазылған уақытқа дейін) жұртшылықтың тауап етулері тәрізді

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасы, e-mail: nursulu.m@mail.ru

оқиғалардың баяндалуына қарап, туынды авторы Сүлеймен Бақырғанидың өзі еместігі айқындалады. «Хакім Ата кітабы» – Сүлеймен Бақырғанидың өмірі жайлы бірден-бір дерек беретіндігімен және ортағасырлық жазба әдебиеттің, соның ішінде хикаят жанрының үлгісі болып табылатындығымен құнды.

Тірек сөздер: сопылық поэзия, әдеби мұра, хикаят.

Valuable heritage of turkic literature

ABSTRACT:

X-XII century i.e. Islamic era's literature, especially the founder of Turkic sufi poetry Kozha Ahmet Yasau and one of his followers Suleiman Bakurgany's works were thoroughly researched in postindependence period in our country. Suleiman Bakurgany in his time was known like Hakim Ata. Valuable cultural heritage known as "Hakim Ata" gives autobiographic data about Suleiman Bakurgany.

The photocopy of 1878 year's edition of the "Hakim ata" is located in the Central Library of the Academy of Science of RK. The book was published in the Kazan University's publishing house in 1878. This edition was commenced by Fathulla Hamidullauhlu Amashev. The main character of this prose consisting 20 pages is great poet of XII century Suleiman Bakurgany.

Among researchers of literary heritage we should note K.G. Zaleman, whose work "Legend about Hakim Ata" was published in Imperial Academy of Science Herald in St.Petersburg. Legends about one of the first caliphs Suleiman Hakim Ata was written in the IV chapter called "Caliphs and school of Kozha Ahmet Yasau", of the turkish scientist Mehmet Fuad Koprulu's work "Cognition and Worldview of Kozha Ahmet Yasau" (prepared for publishing by Kenan Koch, Shymkent, 1999).

Legends in the book "Hakim Ata" is given as Hikayat. Works which published till the 1917 and where main characters were described as peculiar and saint called Hikayat. Hikayat genre was widespread in the East Literature. The content of the "Hakim Ata" is consonant with "the book of Korkyt Ata" (IX-X centuries), "Kutty bilik" (XI), "Diواني Hikmet" and other literary heritage of the Middle Ages. The work's language is not so different from the hikmets of Yasau and Bakurgany. The Hikayat contains poems as in the Hakim Ata's work "Kyzyr Iliyas atam bar" and hikmets of his son Hubby hozha.

Despite the fact that researchers think that author of the book "Hakim Ata" is Suleiman Bakurgany, in the Hikayat there are stories where narrated that after the Bakurgany's death, his grave was under the water for 40 years, after Saint's omen a construction was built and today it is the pilgrimage place. This data determines that the author of the work is not Suleiman Bakurgany.

The fact that the book "Hakim Ata" gives unique information about the life of Suleiman Bakurgany and it represents medieval written literature, precisely Hikayat genre defines the value of this work.

Key Words: sufi poetry, heritage of literature, hikayat

КІРІСПЕ

Қазақ әдебиетінің терең тамырлары XV ғасырға дейінгі түркі тілдес тайпаларға ортақ ескерткіштерде жатыр. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін зерттеу мәселесі Бейсембай Кенжебаев бастаған қазақ ғалымдарының еңбектеріне арқау болды. Бірақ кеңестік саясаттың ықпалымен Х-ХІІ ғасырлардағы ислам дәуіріндегі әдебиет, әсіресе түркілік сопылық поэзияның негізін салушы Қожа Ахмет Ясауи мен оның шәкірттерінің шығармашылығы бүтін бір ұрпақ талғамынан тыс қалды. Ислам мәдениетінің сан ғасырлар бойы халқымыздың рухани дамуына тигізген әсер-ықпалы сөз етілмеді.

Еліміз тәуелсіздік алған 90-жылдардың басынан ясауитанушы ғалымдар шоғыры көбейіп, ақын мұраларын жаңаша көзқараспен қайта қараушылар саны арта түсті. Сонымен қатар Ясауи шәкірттерінің мұраларын зерттеу, оларды танып-білу ісі де күн тәртібіне қойылды.

Кеңестік ғылыми атеистік идеология сопылық ағымды теріс ұғындырып келді. Сопылық поэзияның көрнекті өкілдерінің бірі – Сүлеймен Бақырғани (Хакім Ата) мұралары хақында қазақ әдебиеттану ғылымында бірді-екілі ғылыми мақала жазған Ә. Қоңыратбаев, Х. Сүйіншәлиев сынды ғалымдардың зерттеулерінен өзге жұмыстарда ақын шығармалары дінді уағыздаған зиянды еңбек деп танылды. Көптеген діни мазмұнды көне мұралар кеңінен зерттеу нысанына айналмады.

Қазіргі кезеңде түрік, өзбек, орыс зерттеушілері сияқты қазақ ғалымдары да ясауитануда біршама жетістіктерге жеткендігін айта аламыз. Бірақ әдебиеттану ғылымында Ясауидің ісін алға қарай жалғастырушы, таңдаулы шәкірті, ғұлама ақын Сүлеймен Бақырғани мұралары жете зерттеліп, өзіне лайықты орнын ала алмай келді.

Қазақстан Республикасында «Мәдени мұра» бағдарламасы арқылы ұлттық әдебиетіміз бен өнеріміздің бай мұрасын зерттеу, жүйелеу мәселесіне баса көңіл бөлініп келеді. Бағдарламада руханият ескерткіштерін (ежелгі түркі, шартты түрде шағатай тіліндегі ескерткіштер атанатын мұралар, халық фольклоры, эпостар мен аңыздар, дәстүр мен ғұрыптар) зерттеу бағытында бірқатар жұмыстар көзделінген. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында ұрпақтарына қауышар шығармалардың қатарында С. Бақырғани еңбектері де өзіне лайықты орнын алуға тиіс.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев: «Біздің ұлттық мәдениетімізде де жалпы азиялықтарға тән биязылық, өткенге салауаттылық жасау, үлкенді сыйлау, жасқа қамқорлық, қысылғанға қол ұшын беру, ағайынның ауызбіршілігін сақтау – бәрі-бәрі де бар. Ендеше, сол ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау – «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты болуға тиіс», – екендігіне ерекше назар аударды (Назарбаев 2003).

НЕГІЗГІ БӨЛІМ:

Қазақстан жерін мекендеген түркі тектес халықтар да Орталық Азия елдері сияқты ислам мәдениетін өркендетуге өз үлесін қосты. Әсіресе Қожа Ахмет Ясауи өзінің шәкірттерімен қалың бұқараға исламның мәнін ұғынықты етіп, жергілікті халықтың туған тілінде жеткізуге күш салды. Солардың бірі – Сүлеймен Бақырғани, XII ғасырда өмір сүрген атақты ақын, ойшыл, ғұлама. Ол өз заманында Хакім Ата деген есіммен белгілі болған. Сүлеймен Бақырғани туралы нақты деректер жоқтың қасы. Қазақтан тарихы және ежелгі дәуір әдебиеті оқулықтарында Хакім Атаның Орталық Азияда ислам дінінің таралуына үлес қосқан ұлы ойшыл Қожа Ахмет Ясауидің таңдаулы мүридтерінің бірі болғандығы, ұстазының үлгісімен діни хикметтер жазғандығы ғана сөз болады.

Зерттеу еңбектерде С. Бақырғанидың 1186 жылы 82 жасында қайтыс болғандығы жазылған. Бұл дерекке сүйенсек, С. Бақырғани 1104 жылы дүниеге келген болып шығады. Ғалым Ш.Қ. Сәтбаева «Шоқан Уәлиханов – филолог» деген кітабында: «Ш.Ш. Уәлиханов қыпшақтардан шыққан хорезмдік Хакиматаның 523 (1129) жылы дүниеден өткендігін күнделіктерінің бірінде жазып қалдырған», – деген мағлұматты келтіреді (Сәтбаева 1987:90).

С.М. Демидов өз зерттеулерінің бірінде Сүлеймен Бақырғаниды қазіргі Қоңырат қаласына таяу, Хорезмнің солтүстігіне орналасқан Бақырған деген мекеннен шыққан деп есептейді. Хакім Атаның мазарының сол жерде екендігін, қазіргі уақытта да мінажат етушілерге танымалдығын баяндайды (Демидов 1978:38).

С. Бақырғанидың өмірбаяндық деректерін саралағанда біз Қазан баспасынан 1878 жылы жарық көрген «Хакім Ата кітабындағы» аңыз-әңгімелерге сүйендік. «Аңыз анасы – шындық» дегендей, бұл Сүлеймен Бақырғани жайлы тұңғыш баспа бетін көрген еңбек болғандығымен құнды.

«Хакім Ата кітабынан» Сүлейменнің Түркістан төңірегінде дүниеге келгендігіне көз жеткіземіз. Белгілі ғалым Х. Сүйіншәлиев те Сүлейменнің қазақтың қалың қоңырат елінен шыққандығын, Қаратау мен Сыр өлкесінде туып-өскендігін жазады (Сүйіншәлиев 1987:147).

С. Бақырғани жайлы зерттеулерден ақынның 1104 жылы дүниеге келіп, Түркістан маңайын мекендеген жергілікті тайпалардың арасынан шығып, Қожа Ахмет Ясауи мектебінен білім алып, ұстазының батасымен Хорезм өлкесіне ислам дінін, Ясауи тариқатын тарату үшін барып, Бақырған қыстағын мекендеп, 1186 жылы 82 жасында сол жерде дүниеден өткендігін білеміз.

«Хакім Ата кітабында» Сүлейменнің Боғраханнның қызы Әнуарға үйленіп, одан Асқарқожа, Мұхаммедқожа, Хұббикожа деген үш ұлы болғандығы айтылады (Хакім Ата кітабы 1878:20).

Ш. Уәлиханов 1858 жылы 25 қазанда «Қашқар күнделігінде»: «Ташкентте Зеңгі Ата мазары бар. Әнуар Ана – Зеңгінің әйелі, ұстазы Хакім Атаның жесірі, Ер Хұббу – баласы, бірінші некеден; Әли-Асқар – екіншісінен», – дейді. Әнуар

Ананың сиыр бағып жүрген күйеуіне тамақ таситындығын жазып қалдырыпты (Валиханов 1985:50-51).

Сүлеймен медреседе білім алып, зеректігімен ұстазының көзіне түскен. Он бес жасынан бастап, Құран үйрене бастаған. «Хакім Ата кітабында» Сүлейменнің «Хакім» деген атқа ие болуы жайлы жазылады. Қызыр Ілияс бір күні Түркістанға келгенде, оның басқа шәкірттерден ақылдылығын, даналығын, тапқырлығын көріп тәнті болады. «Хакім» деген ат беріп, аузына түкіреді. Сүлеймен содан ақын болып, хикмет айта бастады дейді.

Хакім – аса дана, хикмет иелеріне берілетін атау. Абай «Отыз сегізінші сөзінде»: «Ғашық-мағшұқлыққа халик бірлән махлұқ ортасы мунәсибәтсіз Алла тағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббат бірлән ғана елжіремекті – Құдаға ғашық болды дейміз. Олай болғанда, хикмет Құдаға, пенде өз ақылы жетерлік қадәрін ғана білсем деген әрбір істің себебін іздеушілерге хаким ат қойдылар. Бұлар Хақ бірлән батылды айырмаққа, себептерін білмекке тырысқандары һәммасы адам баласының пайдасы үшін, ойын-күлкі түгіл, дүниедегі бүкіл ләззат бұларға екінші мәртәбада қалып, бір ғана Хақты таппақ, әрбір нәрсенің себебін таппақ бірлән ләззаттанады. ...Әрбір ғалым – хаким емес, әрбір хаким – ғалым», – дейді (Құнанбаев 1986:147-148).

Хакім Ата – Ясауи мектебінен рухани білімін кемелдендіріп, өзі де шайқылық (мүршидік) дәрежеге жетіп, шәкірттер тәрбиелеген ұстаз, ұстазының үлгісімен түркі тілінде сопылық хикметтер жазған дана-ақын, ойшыл-ғалым, керемет қасиеттер иесі әулие дәрежесіне жеткен, ел-жұртын ислам арқылы имандылық, адамгершілік жолға үндеген ғұлама.

Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының Орталық кітапханасында «Хакім Ата кітабының» 1878 жылы Қазан университеті баспаханасында жарық көрген нұсқасының фотокөшірмесі сақталған.

Түрік зерттеушісі Мехмет Фуат Көпрүлү 1918 жылы «Түрік әдебиетіндегі алғашқы сопы-ақындар» деген зерттеуін жариялады. Бұл еңбек Кенан Кочтың баспаға дайындауымен «Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы» деген жинаққа енгізіліп, 1999 жылы Шымкент қаласында қазақ тілінде жарық көрді. Бұл зерттеуде Қожа Ахмет Ясауидің халифаларының бірі ретінде Сүлеймен Хакім Ата да аталады. Ғалым «Хакім Ата кітабы» мен «Бақырғани кітабының» мазмұны мен құрылымына кеңірек тоқталады (Көпрүлү 1999).

Қазақ әдебиетінде Сүлеймен Бақырғани жайлы алғаш пікір айтушылардың бірі – әдебиет зерттеушісі Ә. Қоңыратбаев. Ол Өскемен қаласында шығатын «Алтай большевигі» газетінде 1945 жылы 25 қарашада жарияланған «Сүлеймен Бақырғани» деген ғылыми мақаласында «Хакім Ата кітабы» жөнінде келелі пікір айтады. Қарасөзбен жазылған шығарманы роман жанрына жатқыза отырып, XII ғасырдағы Орта Азия түріктерінің жазба тілінің ерекшеліктерін білу тұрғысынан бұл кітаптың тарихи және көркемдік мәні ерекше зор екендігін атап көрсетеді (Қоңыратбаев 1945).

Ғалым Х. Сүйіншәлиев «Ғасырлар поэзиясы» (1987) атты ғылыми жинағына «Хакім Ата мұралары хақында» деген зерттеуін енгізді. Х. Сүйіншәлиев Сүлеймен Бақырғанидың «Хакім Ата кітабы» мен «Бақырғани» жинағының басылуын және хикметтерінің мазмұнын, көркемдік ерекшеліктерін сөз етті (Сүйіншәлиев 1987:146-158).

Кеңес өкіметінің кезінде діни зиянды шығармалар деп танылған С. Бақырғани мұраларын аудару мәселесіне Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алған 90-жылдардан бастап көңіл бөліне бастады.

Ислам дүниесіндегі ғылым мен мәдениеттен өздеріне лайықты орын алған, қазақ даласынан шыққан Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Махмұд Қашқари, Қожа Ахмет Ясауи, Ахмет Жүйнеки, Сүлеймен Бақырғанилар сопылық поэзияны қалыптастырып, дамытуға өзіндік үлес қосты. Ясауи дәуірінде шарықтаған сопылық ілім ХХ ғасыр басындағы қазақ поэзиясына да жалғасып жатты.

Сопылық билеушілерге, олардың молшылықта шалқыған өміріне қарапайым көпшіліктің қарсылығы ретінде пайда болған десек те, ол көшпелі түркі елдерінің ой-санасына поэзия арқылы әсер еткен. Ата-бабаларымыз сопылық поэзия арқылы да исламның гуманистік идеяларын қабылдаған.

Ғалым Р. Бердібай кеңестік дәуірде белең алған сопылық әдебиет туралы теріс көзқарастарды сынай келіп: «Ұзақ жылдар бойында шығыс халықтарының тарихы мен мәдениетіне атүсті қарап келгендіктің қырсығы рухани өмірімізге орасан залал келтірді. Шығыс әдебиетінің ескерткіштерін тек еуропалық дәстүр өлшемдерімен қарап талдау шындыққа жеткізбеуі былай тұрсын мүлде қате көзқарастардың қалыптасуына себепші болатын. «Сопылық әдебиет» деп аталатын аса бай көркемдік әлемді түсінбей келгеніміз де сондықтан. Мұсылман мистицизмінің идеяларын насихаттайтын назым – поэзиялық және нәсір – прозалық шығармалардың жалпы атауы сопылық әдебиет екенін білгіміз де келмей, одан ат-тонды ала қаштық. Дүние жүзіне белгілі шайырлар Низами, Аттар, Санай, Сағди, Хафиз, Жәми, Руми сопылық мистицизм сарындарын пайдалана отырып, гуманистік поэзияның інжу-маржан үлгілерін жасағаны есепке алынбады. Осы дәстүрді түрік тіліндегі поэзияға алып келіп, қарапайым халыққа түсінікті тілде жырлаған аса көрнекті шайыр Ахмет Ясауи еді. Оның түрік халықтарының әдебиеті тарихындағы орны да, мәні де поэзияға тұтас бір ағымды енгізуіне байланысты», – деп атап көрсетті (Бердібай 1995:347).

Сондай-ақ А.Ж. Жақсылықов өзінің монографиясында Шығыс елдері сопы ақындарының түркі тармағы үшін Ахмет Ясауи поэзиясын классикалық негіз ретінде қарастыруға болатындығына және Ахмет Ясауи поэзиясының Н. Рабғұзи, С. Бақырғани, Физули, Хорезми, Дүрбек, Ә. Науаи шығармалары арқылы Абай, Шәкәрім Құдайбердиев, М.-Ж. Көпеев, Ғ. Қараш, Н. Наушабаевтар мен зар заман ақындарының шығармашылығына тигізген эстетикалық әсеріне назар аударады (Жақсылықов 1999:31).

Сопылық поэзияның көрнекті өкілі, түрік тілінде өлмес шығармаларын туғызған, Ясауи мектебінің дәстүрін ілгері жеткізушілердің бірі Сүлеймен Бақырғани екені анық. Түркі тілдес халықтарға ортақ ақын мұралары қазақ әдебиеті тарихынан да өзінің тиесілі орнын алуға тиіс.

Біз зерттеу мақаламызда «Хакім ата кітабының» Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының Орталық кітапханасында сақталған, 1878 жылы Қазан қаласындағы университет баспаханасында жарық көрген басылымының фотокөшірмесі бойынша талдау жасадық. Бастырған – Фатхулла Хамидуллаұғлы Амашев деген кісі. Көлемі 20 беттік прозалық шығарманың басты кейіпкері – ғұлама ақын Қожа Ахмет Ясауидің шәкірті, XII ғасырда өмір сүрген Сүлеймен Бақырғани.

«Хакім Ата кітабындағы» аңыздар хикаят атауымен беріледі. 1917 жылға дейін жарияланған, діни сюжеттерге құрылып, басты кейіпкерлері елден ерек жан, әулие ретінде бейнеленген шығармалар хикаят деп аталғаны белгілі. Хикаят жанры Шығыс әдебиетінде кең тараған.

Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде жазба әдебиетті діндар (діншіл) дәуір және ділмар (тілшен) дәуір деп екіге бөледі. Діндар дәуірдің жазу әдебиеті түрлерін қисса, хикаят (мысал), насихат (үгіт), мінәжат, мақтау, даттау, айтыс, толғау, терме деп жіктей келе, хикаят жанрына төмендегідей анықтама береді: «Діндар дәуірдің өнеге үшін шығарған әңгімелері хикаят деп аталған. Хикаят дін үйрету ғана мақсатпен шығарған сөздер емес. Діннен басқа жағынан да өнеге көрсету үшін айтылады. Сондықтан хикаят тақырыбы түрлі-түрлі болады» (Байтұрсынов 1989:265-266).

С. Қасқабасов қазақтың халық прозасын аңыздық және ертегілік деп үлкен екі топқа бөледі. Аңыздық прозаны іштей эпсана және хикаят деп жіктей отырып, эпсанаға тарихи-мекендік, утопиялық сипаттағы әңгімелерді, ал хикаятқа кітаби және діни сюжетке құрылған шығармаларды жатқызады. «Хикаятқа неше түрлі әулие-әнбие, пайғамбарлар жайындағы және мұсылман діннің мифологиясына негізделген шығармалар жатады. Хикаят – көркемдігі жоғары, қиял-ғажайып аралас келетін эпикалық прозаның түрі. ...Хикаятта шындыққа жанаспайтын жайттар, көркемдік әсірелеу, діни мифология сарыны жиі кездеседі», – деп атап көрсетеді (Қасқабасов 1984:260).

«Қорқыт Ата кітабы» (IX-X ғасырлар), «Құтты білік» (XI ғ.), «Диуани Хикмет» т.б. орта ғасырдағы әдеби ескерткіштердегідей «Хакім Ата кітабы» да жаратушы Аллаға мадақ айтудан басталады. «Әлемдегі барлық мақұлықтың, адамзаттың жаратушысы бір Алла» дей келе: «Әй, пірадар, бүкіл сүйікті әулие-әнбиелер дүниеден өтті, біздер де һәм өтеміз, пенделерді құрмет тұтып, Құдай тағаланы жадында ұста», – деп насихат айтады (Хакім Ата кітабы 1878:1).

Сүлеймен кішкентай кезінде мектепке барып жүргенде басқа шәкірттерден өзгеше еді, шәкірттер мектепке оқитын Құран кітаптарын бүктеп, қойнына тығып апарса, Сүлеймен оны басына көтеріп барушы еді дейді. Басқалары мектептен шыққанда үйлеріне қарай жүздерін бұрып қайтса, ал Сүлеймен жүзін ұстаздарына беріп шығып, қайтушы еді дейді.

Бір күні Құл Қожа Ахмет Ясауи мешіт алдында отырып, Сүлейменнің өзгелерден осындай ерекшеліктерін байқап, мейірімі түсіп, танысып, Құран үйрете бастайды.

– «Ай, ұғлан, бар, ұстазыңдин рұқсат тилагил. Агар дустур бирса, бизга келгил, биз саңа құран үграталик,– тиди. Бұ сөзни ештиб Сұлайман әдаб бирла салам қылыб, тизин шөкүб, ұстазыңдин ижазат тилади. Ұстазы қабыл қылды. Ижазат берді. Андын соң ата-анасыңдин ижазат тилади. Анлар һәм ризалық бериб, өзлары ұғланлары Сұлайманны тұтыб, әдаб бирла келтүрүб Хожа Ахмед Ясауига тапшырдылар».

Сүлеймен он бес жасқа келгенде, Қожа Ахмет Ясауиге мүрид болады. Сопылық жолын, әдептерін үйренеді. Күндіз-түні әдеппен қызмет шарттарын орындап жүреді.

Бір күні Қызыр ғалиас-салам Қожа Ахмет Ясауиге қонақ болады. Ясауи шәкірттеріне тағам пісіру үшін отын әкелуге бұйырады. Ұландар ұстаз сөзін екі етпей, жазықтан отын жинайды. Сол сәтте көктен бір қара бұлт пайда болып, жаңбыр жауып кетеді. Барша ұландардың отындары су болады. Сүлеймен тонын шешіп, отынын киіміне орап, алып келеді. Басқалардың су болған отындары жанбайды. Сүлейменнің құрғақ отыны жанып, тағам пісіріледі, өзгелердің су отындары да Сүлейменнің отынының қызуымен жанады. Қызыр Ата кімнің әкелген отынының жанғанын сұрайды. Сүлеймен жөнін айтады. Қызыр Ата Сүлейменнің ақылы мен даналығына тәнті болып, оған «Хакім» деген ат береді. Қожа Ахмет Ясауи қуанып: «Атың құтты болсын»,– деп риза болады. Қызыр Ата сонан соң, Сүлейменнің аузына түкіреді, ішіне өнер нұры толып, ақындық қонып, «Қызыр Илияс атам бар» деген арнау өлеңін айтады. Ерте заманнан халқымызда атақты адамдарға, би-шешендерге ұқсайтын өнегелі кісі болып өссін деген ниетпен жас сәбидің аузына түкіртетін ырым бар. Кітапта қасиетті Қызыр Ата аузына түкіргендіктен, Сүлеймен ақын болды деп келтіреді.

Хикаятта бір күні құрбан айында тоқсан тоғыз мың машайық зікір-сұхбат құрады. Намаз уақыты болады. Қожа Ахмет Ясауи мүридтерін сынамақ болып, беліне қуық байлап, жел шығарып, су ағызады. Көпшілігінің намазы бұзылады. Ұстазының сынынан Хакім Ата сүрінбей өтеді. Қожа Ахмет Ясауи оны толық мүрид атап, басқа жерге дін уағыздауға жібереді.

– «Енди сениң ишиң тамам болыб тұрұр, таң бирла ешикда бир түйә чөгар, ол түйәни мингил, тақы башын бош қойғыл, барыб ол түйә қайу йерда чөгә койса, сениң манзал-мақамың ол йер болыр,– деп рұқсат бердилар».

Түйе Түркістаннан шығысқа қарай жүреді. Хорасан шаһарының маңына барып шөгеді, қуалайды, бірақ орнынан түйе тұрмайды, бақырады. Ол жердің «Бақырған» деген аты содан қалды дейді.

Зерттеулерде «Бақырған» жерінің Өзбекстанның Хорезм облысының территориясында орналасқаны айтылады. Мехмет Фуат Көпрүлү жоғарыда аталған еңбегінде Рыза Кули ханның «Сафаратнама» деген еңбегінен Хакім Ата мекені жайлы мынадай деректі келтіреді: «Хакім Ата – Жейхүн (Амудария)

жағасындағы бір ауылдың аты. Сол жерде жерленген Хакім Ата – түрік шайқыларының бірі. Хорезм Жейхүн жағасы бойымен созылып жатады, ауылдың үлкен бөлігі соның шетінде. Олардың барлығы Жейхүн жағасынан үш-төрт шақырымдай немесе одан сәл алыстау болуы да мүмкін. Хакім Ата – Хорезмнің гүлденіп, жыртылып, егін салынатын жері. Оның атын сондай-ақ Хиуа ханына қарайтын қазақтар мен қарақалпақтардың арасынан кездестіруге болады. Олар Сейхүн мен Жейхүн аралығындағы жиырма күндік жолдың қақ ортасында өмір сүреді» (Көпрүлү 1999:131-132).

«Хакім Ата кітабының» кейіпкерлері Сүлейменнің өзі де, оның ұлдары да ерекше қасиеттерге – кереметтер жасау ісіне ие. Түрлі кереметтер жасайтын әулиелерді халық ежелден қасиетті санап табынған.

Хакім Атаның мекендемек болған жері Боғраханнның жылқыларының жайылымы еді. («Боғрахан» (Бурахан) – Қарахан әулеті билеушілірінің лауазымы). Жылқышылар бұл жерді қоныстануға Сүлейменге рұқсат бермейді. Хакім Ата ағаштарға бұйырып, жылқышыларды шырмап, жүргізбей қояды. Хан шабарманы келіп, жөн сұрағанда, ол ағаштарға жауап беруді бұйырады. Ағаштардан әуез шығып: «Әр кісі осындай болады»,– дейді.

Боғрахан Хакім Атаның әулиелігін мойындап, мүрид болып, қызы Әнуарды мал-мүлкімен ұзатады. Хакім Атаның Әнуардан үш ұлы болады. Хорезмге білім алуға жіберген екі баласы Асқар мен Мұхаммед шарап ішіп, көзге түседі. Бұл хабар әкесіне де жетіп, ұлдарын шақыртады. Қожазадалар Хорезм шаһарындағы биік мұнарадан секіріп түскенде, түк болмағандай екі аяқтарымен тік түседі, қолдарындағы кеселері де сынбайды. Мұны көрген ел-жұрт оларға мүрид болады.

Сопылық әдебиетке тән ерекшеліктің бірі – шарап ішу оқиғасы. Сопылықта шарап – астарлы түрде жеткізілетін Алла нұры, яғни, шарап ішу – Аллаға ғашық болудың белгісі.

Хакім Ата өзінің қолындағы кенже баласы Хұбби қожаға көңілі толмайды. Хұбби қожа күн сайын атымен киік аулап, анасына сый етер еді. Хакім Ата: «Менің бұл балам да дәруіш болмайды»,– деп Сағат қожа деген мүридін баласындай санап, үлес береді. Бірде екеуін сынамақ болып шақыртады. Сағат қожа келіп сәлем береді. Хұбби қожа кешігеді. Киік аулап, әкесіне әкеліп сыйлайды. Хакім Ата қабыл қылмайды. Хұббу әкесіне кешіккен себебін түсіндіреді.

«Ай, баба, мұхит-деңиздин да еки кима ғарық болыб бара тұрұр ерди. Мен анда барыб тәнри-тағалланың ғинайаты бирла ол кималарни деңиздин тартыб чықарар ердим. Әуазыңыз құлағымға анда йетишти. Әмма бұ сабабдин кечикирак келдим,– тиб үзүр қылды».

Хакім ата бұл сөзге иланбайды. Хұбби әкесіне денесіндегі кеме тартқаннан болған жарасын көрсетеді. Кемедегілердің бес айдан соң, он мың сый алып келетінін айтады. Кемедегілер уәделі уақыттарында келіп, алтындарын тарту етеді. Барлығы Хұбби қожаға мүрид болады. Хакім Ата баласының бұл істеріне таңғалады.

Хакім Ата таң намазының сүннетін Бақырғанда оқып, парызын қағбаға барып аяқтайды екен. Хұбби қожа әкесінен: «Таң намазының сүннетін осында оқисыз, ал парызында қайда боласыз?» – деп сұрайды. Әкесі айтады:

«Ерса Хаким Ата айдылар:

– Ұғланым, фарызны қағбада қылуран, – тиди.

Хұбби қожа айды:

– Ай, баба, қағбаға барарсыз, машахат тартарсыз. Қағбаны мұнда келтириб болмас му? – тиди.

Хаким қожа айдылар:

– Ай, ұғлұм, һәр киши қағбаны барыб анда табса, ол һәм ұлығ даража уа мартаба тұрұр. Қағбаны келтүрмәкка ұлұғ құдрат кууат керак, – тидилар.

Хұбби қожа айдылар:

– Ай, баба, йаранларда агар иғтиқадка мал уа һиммат балид болса, қағба өзи келгай, – тиди.

Хаким қожа айдылар:

– Ай, ұғлұм Хұбби, бизда бұ құдрат йок. Агар сизда болса көралик, – тидилар».

Хұбби қожа қағбаны осында келтіреді. Бақырған ел-жұрты түгел келіп, қағбаға тәуап етеді. Намаз оқып болған соң, қағба ғайып болып кетеді. Барлық Бақырған елі келіп, Хұбби қожаға мүрид болады».

Енді бір белгілі аңыздарда қағбаға барып намазының парызын оқитын Қожа Ахмет Ясауи болып айтылады. Хакім Атаны Хазірет сұлтан көзін жұмғызып, қағбаға алып бара жатады. Хакім ата өз бойын өзі билей алмай, көзін ашып қалғанда Шам шаһарының патшасының сарайының үстіне түсіп қалады. Оның сөзіне сенбей, ұры деп қамап қояды. Шам патшасы: «Пірің бар екендігі рас болса, іздеп келер, көрейік», – дейді. Ертеңіне таң намазының парызы уағында сарай төбесінде ақ сәлделі Хазірет көрінеді. Шам патшасы Хакім атаның аяғына жығылып, кешірім өтінген екен (Яссауи тағылымы 1996:130-131).

Қожа Ахмет Ясауидің бір күннің ішінде қағбаға барып-келуі туралы аңызды ғалым Ә. Марғұланның «Ежелгі жыр-аңыздарынан» оқимыз: «Ол кезде Түркістан қаласы көтеріліп, Сырдария мен Арқа қазақтары саудамен сонда көп жиналатын. Қожа Ахмет оларға үлгі айту үшін Сайрамнан Түркістанға келеді. Ол кісінің Түркістанға келгенін ескі қазақ тайпалары (қыпшақ, қоңырат) аса жақсы көріп, Арал теңізінің бойындағы ұлыстар оған арнап құстай ұшатын жүйрік Ақ мая әкеліп тартады. Аңыз бойынша, Ясауи таң намазын Түркістанда оқып, Ақ маясымен ұшып барып, кешкі намазды Меккеде оқитын болған» (Марғұлан 1985:52).

Қожа Ахмет Ясауи айтыпты: «Пірдің кереметтігі таудай болса, мүридтердің ықыласы тарыдай болса да, тарыдай ықыласқа таудай керемет қылмайды. Егер мүридтің ықыласы таудай болса, пірдің кереметі тарыдай болса, тарыдай керемет таудай ықыласқа гауһар қылады. Яғни сол үшін

бұрынғы Қызырлар бір нәрсенің орнына келуі, пірден емес, мүридтен деген» (Яссауи тағылымы 1996:131).

Құпия күштердің көмегімен олар көзді ашып-жұмғанша таң намазында қағбаға барып, қайтып оралады. Мұхаммед пайғамбардың Мифражға сапары да қас-қағым сәтте жүзеге асады. Жебірейіл қағып кеткен, сусыны бар шыны ыдыстың өзін төгілуге үлгертпей, қайта оралған сәтте Мұхаммед түзеп үлгереді. Мұғжиза – пайғамбарлар жасаған тәрізді көрінетін Алланың құдіреті. Әулие, машайықтар жасайтын кереметтер де Құдайдың құдіретімен орындалады, әулиелердің кереметтері арқылы мұсылмандар ислам дінін, Алланы мойындап отырған.

Ш. Құдайбердіұлы бұл жөнінде «Мұсылманшылық шарты» деген кітабында былай дейді: «Және бір сөзі Алла тағала пайғамбарға өзге адамның қолынан келмейтұғын істерді істеуге мұғжиза берген һәм әулиелерге керемет берген. Бұлардың пенделеріне тура жолды көрсетуге, пайғамбардың пайғамбар екеніне дәлел болсын деп, әулиелердің тазалығының қадірін көрсетпек үшін бұлар да пендесіне рахметі» (Құдайбердіұлы 1993:10).

Бір күні Хакім атаның мүридтері тоғыз өгізді өлтіріп қояды. Түркі халықтарында сый-сияпатты тоғыздан жасайтын дәстүр болған. Хикаяттағы Қожа Ахмет Ясауи машайықтарының саны да тоқсан тоғыз мың болып келеді. «Ақырзаман кітабында» да 900 жылы Исрафил сүрін ұрып, заман ақыры таяйды делінеді. Бұдан жеті, қырық сандары тәрізді түркілердің тоғыз санына да ерекше мән бергендігі байқалады.

Хакім Ата мүридтеріне үлес береді. Хұбби қожа аннан келеді. Өлген өгіздердің терісін алдыртып, тірілтіп жібереді. Әкесінің мүридтерінің бәрі Хұббидің аяғына бас ұрып, мүрид болады. Әкесі: «Екі қошқардың басы бір қазанда қайнамас», – деп, ұлының кеткенін жөн көреді. Хұбби анасымен қоштасып, күпісін жамылып, ғайып болады. Күпісі сол жерде қалады. Кейіпкерлердің ғайып болып, елден аулақтануы туралы оқиға басқа дастандарда да кездеседі. Исаның көкке көтеріліп кетуі, Мәдидің тау жарылып, ішіне еніп кетуі сияқты Хұбби да жоқ болып кетеді. Әкесі айтқан сөзіне өкінеді. Хұббиді қанша іздеу салғанмен таппайды. Хұббиді да ел тірі, күндердің бір күнінде қайтып оралады деп сенген.

«Хакім Ата кітабында» кереметтер жасау ісінде өзара бақталастық сарыны кездеседі. Әкесі мен баласы әулие, кереметтер жасаушы, екеуінің келіспеушілігі салдарынан ұлы туған үйінен кетуге мәжбүр болады. Кейбір аңыздарда баласы үйінен кетпек болғанда, анасы жібергісі келмей, бөлмеге қамайды. Баласы киімін шешіп, көгершінге айналып, ұшып кетіп, ғайып болады. Ал кейбір аңыздарда Хұбби Амудария түбіне атымен, арбасымен батып кетеді. Хорезм халқы ол суға кеткендерді құтқарады, көмекке келеді деп сенеді.

Кітаптағы «Екі қошқардың басы бір қазанда қайнамас» деген мәтел қазақ халқында «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды» деген түрде күні бүгінге дейін қолданылады.

Хикаятта одан әрі тәңірі тағаладан жарлық мағлұм болады: «Хакім, сенің ұлың Хұббийдің нәсілінен 60 уәли тарар еді, ұлыңа жасаған қиянатың үшін, 40 жыл үстіңнен су ағады, содан соң ғана ол күнәннан арыларсың», – дейді.

Хакім Атаның бұл фәниден көшер уақыты жетті. Ұлдары Мұхаммед Қожа мен Асқар қожаға кісі жіберді, балаларымен бақылдасты. Хакім Ата дүниеден озып, жерленген соң, Амудария арнасынан бұрылып, Бақырғанды су басып қалады.

Хакім Ата баласы Хұббидің әулиелік қасиетінің өзінен артық екендігін мойындамаған күнәсі үшін осылай жазасын тартады.

Әнуар Ана бір күні күйеуі дәрет алып отырғанда, оның денесін көреді. Хакім Атаның тәні қара кісі еді. Әнуар Ана өте көрікті, өңі ақ кісі болатын. Оған: «Мен ақсүйек хан қызы едім, осындай қара тәнді кісіге душар болыппын», – деген ой келеді. Хакім Атаға оның ойы аян болады. Ол: «Мен көп ұзамай өмірден өтемін. Мен дүниеден өткеннен соң, сен менен де тәні қап-қара, тек тісі ғана аппақ кісіге күйеуге шығасың», – дейді. Әнуар Ана өзінің бұл ойының күпірлік екенін ұғынып, жылайды.

Бұл хикаятта басқалардан өзін артық көріп, тәкаппарлық, менмендік ойлау күнә екендігі айтылады. Мұхаммед пайғамбардың өзі үмбеттеріне былай деп өсиет етпеді ме: «Адам өз бауырың ғой, оған жек көріп қарамағын, жер бетімен жүргенде тым шіренбегін. Алла тағала даңғойлар мен мансапқорларды жақтырмас. Әрбір әрекетінде кішіпейіл бол» (Ирвинг 1991:3).

Зеңгі баба – Арыстан Бабтың ұрпағы. Арыстан бабтан Қожа Ахмет Ясауидің бірінші халифасы болған, 1197 жылы қайтыс болған Мансұр Ата туылады. Мансұр атадан Әбдімәлік Ата (1218 жылы қайтыс болған), одан Зеңгінің әкесі Тәжі қожа туылған. «Бақырғани кітабында» Тәжі қожа жазған деген хикмет те бар.

Әлкей Марғұлан «Ежелгі жыр-аңыздар» деген атты зерттеуінде «Манас» жырының негізгі кейіпкерлерінің бірі Айхожа туралы: «Жырда жеке тұрған кейіпкер – Айхожа, ол Самарқанд, Бұқара, Үргеніш халқының өкілі ретінде көрсетілген. Бұл қалалар VIII ғасырдан бастап Орта Азияда ислам туын тіккен жерлер, сондықтан Айхожаның бейнесі толығымен жасалған...

Айхожа – Қарахан дәуірінде Орта Азияда ислам дінін таратушы, түсі қара болғандықтан оны көбінесе Зеңгі Ата атаған, Зеңгі баба – Айхожаның лақап аты. Айхожа (Зеңгі баба) – Қарахан әулетімен туыстас кісі. Өл өзінің өгей қызы Айша бибіні сол кезде Талас өлкесін билеген Манастың әкесі Жақыптың туысы, әулие Қараханға берген. Қарахан жасатқан Айша бибінің әдемі күмбезі осы күнге дейін Жамбыл қаласының түбінде тұр. Айхожа – Хакім Ата Сүлейменнің шәкірті. Сүлеймен ақын өлгенде оның жұбайы Анвар Анаға үйленіп, одан Айша-Бибі туады. Сөйтіп, Айхожа – ойдан шығарған ат емес, XII ғасырда жасап, ислам дінін таратуда Қарахан ұрпағына белгілі қызмет істеген адам», – деп жазады (Марғұлан 1985:110).

Зеңгі Баба бақташылықпен айналысқан. Ел аузындағы аңыздарда Әнуар Анаға жасы үлкен әрі түрі қап-қара Зеңгі көңіл білдіргенде, келісім бермей,

теріс қарап, басын бұрып әкетсе, сол күйінде мойны қатып қалады. Зеңгі баба Құл Сүлейменнің өсиетін еске салады. Әнуар келісімін бергенде, мойны босап, бұрылмай қалған басы жайына келіпті дейді.

Әнуар Ана өте көрікті, сұлу болыпты. Зеңгі бабаға некелескеннен кейін, Әзіреті Ысмайыл Атаның баласы қызығып, бетінен сүйгісі келіп, қайта-қайта өтініп, жабысады. Әнуар Ана ашуланып: «Жүгермек кеткір-ай», – депті. Бала сылқ түсіп, өліп кетеді.

Бұл оқиғаны Зеңгі баба қасиетімен біліп отырады. Түс мезгілінде жұбайы өзіне ас алып келгенде, оның бұл ісінің бекершілік екенін, баланың қарғысынан енді өздерінде бала болмайтынын айтады. Зеңгі мен Әнуарда бала болмапты деседі.

Зерттеуші Г.П. Снесаревтің еңбектерінен Хорезмде күні бүгінге дейін әйелдер Әнуар Ананы пір санап, босанар уақыты болғанда Бибі Фатимамен бірге, оған да сиынатынын жазады: «Е, Әнуар Ана, жерде болсаң да, көкте болсаң да кел! Көлде болсаң да, шөлде болсаң да, Әнуар Ана, Бибі Фатима, қай жерде болсаң да жет»! – деп медет тілейді (Снесарев 1969:241).

«Хакім Ата кітабында» Әнуар Ана мұсылман әйелдеріне ерін күту, қадірлеу тұрғысынан үлгі етіледі. Кітапта Әнуар Ананың әйелдерге айтқан насихаты беріледі: «Әй, әйелдер, ерлеріңе қызмет қылыңдар, әр әйел тәкаппарлық етсе, еріне сөз қайтарса, азар қылса – ол әйелдің халы бұ дүниеде һәм ахыретте мүшкіл болар», – дейді.

Ел арасына тараған ендігі бір аңызда Мұхаммед пайғамбар қызы Фатиманы Әзірет Әліге күйеуге бермек болғанда, қызы келіспепті. Пайғамбар уәзіріне қызын нөкерлерімен серуенге алып шығып, қайтарда қыстақтың шетіндегі бақташының үйіне соғуды бұйырады. Серуеннен қайтарда уәзір Фатиманы бақташының үйінен сусын ішіп шығуға әзер көндіреді. Бұл бақташы «Зеңгі баба» атанған әулиенің үйі екен. Лашық ескі болғанмен таптаза, жинақы болады. Үй иесінің сұлу, жас әйелі бұларды қарсы алады. Әйелінің күйеуін күтіп, жасап жүрген іс-әрекетін көріп, Фатиманың бақташыны көріп кеткісі келеді. Іңірде ұсқынсыз, өңі қап-қара бақташы кіріп келеді.

Бибі Фатима Әнуар Ананың күйеуіне деген құрметін көріп, үлгі алыпты деседі. Бибі Фатима мен Әнуар Ана бір дәуірде өмір сүрмесе де, аңызда Әнуар Ана мұсылман әйелдерінің пірі – Бибі Фатиманың өзіне үлгі етіледі. Рабғұзидің «Қисса-сүл-әнбийя-й» атты еңбегінде: «Әй, Хауа ананың қыздары! Дүниеде Фатима құсап, ерлеріңізге бой ұсынып, әдепті болыңыздар. Сонда қиямет күні сіздер Фатиманың шапағатына бөленіп, жұмаққа кіресіздер»! – десе (Рабғузи 2001:207-208), Мұхаммед пайғамбар хадисінде: «Әйелдің жақсысы – ерінің көңіліне мақтаныш, көзіне нұр боп, әмірін орындап, ол жақтыратын нәрсені ұнатып, ол жақтырмайтын нәрсені ұнатпайтын әйел», – дегеніндей (Хадистер 1991:29), сан ғасырлар бойы жоғарыда айтылған хикаяттар, аңыз-әңгімелер халықты ізгілікке, имандылыққа, адами қасиеттерге тәрбиелеп, ғибрат беріп келеді.

Хакім Ата дүниеден озғаннан кейін, бірнеше заманнан соң Амудария өзені Бақырғанды басып қалды. Хакім Атаның бейітінің үстінен қырық жыл су ақты. Содан соң ол дария тартылды. Хакім атаның сүйегінің қай жерде екенін ешкім білмеді. Хакім Ата бір күні Қожа Жалаладдин ханның түсіне кіреді: «Ай, ұғлұм, Жалаладдин бизни истаб табғыл уа тақы бизниң үстимизга ғимарат йабғыл уа бизден үлеш алғыл», – тиди. Мазмұны: «Ай, ұлым, Жалаладдин, бізді іздеп тауып, біздің үстімізге ғимарат тұрғыз және бізден үлес алғын», – дейді. Жалаладдин бұл түсі жайлы ешкімге айтпады. Түс көру мотиві «Хакім Ата кітабында» да кездеседі. Түс көру арқылы болатын оқиғаны алдын-ала білу Алла тағаланың аяны деп ұғынылады.

Қожа Жалаладдин Түркістанға барып, сауда-саттық жасап, көп пайда тауып, мол тауарларымен қайтады. Жолда Бақырған жазығына түнемек болады. Кешке күн бұзылып, ауа бұлттанып, найзағай ойнап, астаң-кестеңі шығып, қиямет күні туғандай болады. Қожа Жалаладдин барлық тауарларынан, малдарынан айырылады. Ол Хакім Атаның мазарын іздейді, сұрастырады. Бір қария: «Осында бір ағаш бар. Кеш болғанда оның түбіне киіктер қонады. Бір нар келіп, таң атқанша тұрады. Ол жерден зікір салған үн естіледі. Хакім Атаның сүйегі сол жерде болар», – дейді. Қожа Жалаладин сол ағаштың түбінен зікір үнін естиді, сонда қонады. Түсінде Хакім Ата: “Ай, ұлым Жалаладдин, хош келдің, енді бізді таптың. Жатқан орныңнан тұрып, жеті қадам ілгері жүріп, сол жерді қаз. Сол жерден қамыс шығады, оны алып қарасаң, астынан бір десте гүл шығады. Сол жерде менің сүйегім жатыр. Кеткен малдарың туралы қам жеме, барлығы хан сарайына барып тұрар. Ол малыңмен ғимарат тұрғыз», – дейді.

Қожа Жалаладдин тұрып, Хакім Атаның айтқанын орындайды. Қамыс астындағы бір десте гүл жаңадан үзгендей болып тұр екен. Хош иісі Жалаладдиннің мұрнына жеткенде есінен танып қалады. Біраз уақыттан соң, ол өз-өзіне келеді.

Қожа Жалаладдин жоғалған мал-мүлкін, тауарларын тауып, Хакім Атаның үстіне ғимарат тұрғызады. Өзі сол жерге шырақшы болады. Мынадай нақыл тараған еді: Пайғамбар Миғражға асқанда ғарыш әлемінде бір ұшып бара жатқан қара құсты көріп, Жебірейілден оның қандай құс екенін сұрайды. Жебірейіл оның Мұхаммед үмбеттерінің арасындағы бір шайхының жаны, ол құстың пайғамбар құдіретіне тағзым үшін төбесінен ұшып бара жатқанын білдіреді. Пайғамбардың мейірі түсіп, үмбеттерінің бірі шырақшы болып, құрметке ие болатынын жеткізеді.

Бұл әңгіме елге мәлім болады. Сайд Ата Хорезмнен Бақырғаниға келеді. Қожа Жалаладин Ақтас деген жерге көшіп барып, мекен етеді. «Мұнда тәуап еткісі келгендер әуелі сізге барсын, одан кейін бізге келсін. Егер сізді тәуап етпесе, бізге келер болса, зияраты қабыл болмайды», – деп шығарып салады.

Сайд Атаның өмірден өтер уақыты да жақындайды. Одан сүйегін қай жерге жерлейтінін сұрайды. Ол: «Ахырет тонымды кигізіп, табытқа салып, арбаға артып, Бақырғаннан қағбаға қарай қойыңдар. Түнде дауыс, үн естілсе де,

сыртқа шықпай, үйлеріңіздің есігін мықтап бекітіп отырыңыздар. Таң атқан соң, арба қай жерде тұрса, сол жерге жерлендер», – дейді. Сайд Ата дүниеден көшкен соң, оның өсиетін орындайды. Түнде қатты айқай-шу естіледі. Ешкім сыртқа шықпай, үйлерінде отырады. Таң атқан соң қараса, арба Хакім атаның мазарының жанында тұрады.

«Ол кича қағба машайықтарының аруахлары бирла Бақырған аруахлары ұрыш қылдылар. Қағбадан келген аруахлар Сайд атаны алыб кетар болдилар. Ерса Бақырған аруахлары қоймадылар. Тақы Бақырған аруахлары қағбадан келген аруахларны қуалаб қачурдылар. Сайд атаны келтүрүб Хаким ата йанына қойдылар».

Кітап соңын ол күннен бүгінге дейін (хикаят жазылған уақыт) халайықтар Бақырғанға барып, Хакім Атаға тәуап қылып, содан соң барша мазарстанды тауап қылатындықтарымен аяқталады.

Ғалым Р. Бердібай аңыз-эпсаналардың халық тарихын танытудағы мәнін ерекше бағалайды: «Халықтың тарихын, тағдырын, түп негіздерін тану үшін, ауыздан-ауызға таралып келген, уақыт шаңына көміліп қалмай, саф алтындай сараланып жеткен аңыз-эпсаналардың мәні зор. Әрине, аңыздар тарих оқулығының орнына жүре алмайды, олардан болып өткен оқиғалардың дәл жылы мен айын анықтап білу қиын. Сонда да болса аңыздар шежіре тізбегінің ұлы көшінен адастырмайтын, ақиқатты тек өзіне ғана тән тәсілдермен жаңғыртып елестетін аса қымбатты куәлік болып табылады. Аңыздарда елдің белгілі бір дәуірлер мен оқиғалар, тарихи қайраткерлер жөнінде өз түсінігі, бағасы сақталған» (Бердібай 1995:39).

ҚОРЫТЫНДЫ

Шығарманың тілі Ясауи мен Бақырғани хикметтерінің тілінен алшақ емес. Кітап оқиғасы баяндау және диалог үлгісімен берілген. Хикаятта Хакім Атаның «Қызыр Ілияс атам бар» деген шығармасы мен баласы Хұбби қожаның жазып қалдырған хикметі сияқты өлең үлгілері араласып келіп отырады.

«Хакім Ата кітабының» Қазан қаласындағы университет баспаханасында 1878 жылы жарық көрген нұсқасының мазмұнымен толық таныса отырып, бұл кітаптың ел аузында айтылған аңыз-әңгімелердің шығарушы тарапынан жинақталып, жарық көргендігіне көз жеткіземіз. Зерттеушілер «Хакім Ата кітабының» авторы Сүлеймен Бақырғани деп есептегенімен, хикаяттардың мазмұнында Хакім Ата қайтыс болғаннан кейін қабірінің 40 жыл бойы су астында жатуы, әулиенің аянымен басына ғимарат тұрғызылып, «күні бүгінге дейін» (кітап жазылған уақытқа дейін) жұртшылықтың тауап етулері тәрізді оқиғалардың баяндалуына қарап, туынды авторы Сүлеймен Бақырғанидың өзі еместігі айқындалады. «Хакім Ата кітабы» – Сүлеймен Бақырғанидың өмірі жайлы бірден-бір дерек беретіндігімен және ортағасырлық жазба әдебиеттің, соның ішінде, хикаят жанрының үлгісі болып табылатындығымен құнды.

«Хакім Ата кітабы» – Сүлеймен Бақырғанидың төл шығармасы емес, ғұлама жайлы жазылған аңыз-хикаяттардың жинағы. 1878 жылы Қазанда

жарық көрген «Хакім Ата кітабының» толық нұсқасы алғаш рет түркі тілінен қазіргі тілімізге аударылды. Хикаят мазмұны кейіпкерлер диалогі мен баяндаулар арқылы берілген, проза және поэзия үлгісінде жазылған шығарма.

«Хакім Ата кітабы» – аса ғибратты, өнегелік тағылымы өте зор, қазір де рухани құндылығын жоғалтпаған мәңгілік мұра. Сүлеймен Бақырғани (Хакім Ата) мұралары – түркі тілдес халықтар әдебиетінің асыл қазынасы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ:

- АБАЙ (ИБРАҒИМ) ҚҰНАНБАЕВ: 2 томдық шығармалар жинағы. Алматы, 1986.– Т.2.
- БАЙТҰРСЫНОВ, АХМЕТ. Шығармалары / Құраст. Ә. Шәріпов, С. Дәуітов. Алматы, 1989.
- БЕРДІБАЙ, РАХМАНҚҰЛ. Эпос – ел қазынасы. Алматы, 1995.
- ВАЛИХАНОВ, ЧОКАН. Кашгарские дневники // Собрание сочинений: В 5-ти томах. Алматы, 1985.– Т.3.
- ДЕМИДОВ С.М. Суфизм в Туркмении (эволюция и пережитки) / Под ред. Н. Байрамсахатова. Ашхабад, 1978.
- ЖАҚСЫЛЫҚОВ, АСЛАН. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис: Монография. Алматы, 1999.
- ИРВИНГ В. Мұхаммед пайғамбар / Дайынд. Б. Тілеубаев, М. Байғұтов. Шымкент, 1991.
- ҚАСҚАБАСОВ, СЕЙІТ. Қазақтың халық прозасы. Алматы, 1984.
- ҚОҢЫРАТБАЕВ, ӘУЕЛБЕК. Сүлеймен Бақырғани // Алтай большевигі. Өскемен, 1945. 25 қараша.
- ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ, ШӘКӘРІМ. Мұсылмандық шарты. Алматы, 1993.
- МАРҒҰЛАН, ӘЛКЕЙ. Ежелгі жыр-аңыздар / Құраст. Р. Бердібаев. Алматы, 1985.
- МЕХМЕТ ФУАТ, КӨПРҰЛҮ. Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы / Баспаға дайындаған Кенан Коч. Шымкент, 1999.
- НАЗАРБАЕВ, НҰРСҰЛТАН. “Мәдени мұра” бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан.– 2003.– 29 қараша.
- РАБҒУЗИ. Қисса-сұл-әнбийя-й. Адам Атадан Мұхаммед ғалайһи-уәссәләмға дейін / Ауд. Р. Мұқанова. Алматы, 2001.
- СӘТБАЕВА, ШӘМСИЯБАНУ. Шоқан Уәлиханов – филолог. Алматы, 1987. Сүйіншәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы. Алматы, 1987.– 216 б.
- СНЕСАРЕВ Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Москва, 1969.
- ХАДИСТЕР / Құраст., ауд. Е. Раушанов. Алматы, 1991.
- ХАКІМ АТА КІТАБЫ / Баст. Ф.Х. Амашев. Қазан, 1878.
- ЯССАУИ ТАҒЫЛЫМЫ / Ғылыми мақалалар мен жаңа деректер жинағы. Түркістан, 1996.